

УДК 343.1

ГОЛОВІН Д.В., МАЗАЛОВ А.М.

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Здійснено правовий аналіз системи принципів (засад) кримінального провадження за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України. Досліджено роль та значення існування принципів кримінального провадження в цілісній системі. Визначено основні класифікаційні критерії, представлено внутрішню структуру системи принципів кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального провадження, система принципів кримінального провадження, класифікація принципів кримінального провадження, критерії класифікації принципів кримінального провадження.

Осуществлен правовой анализ системы принципов (основ) уголовного производства по действующему Уголовному процессуальному кодексу Украины. Исследована роль и значение существования принципов уголовного производства в целостной системе. Определены основные классификационные критерии, представлена внутренняя структура системы принципов уголовного производства.

Ключевые слова: уголовное производство, принципы уголовного производства, система принципов уголовного производства, классификация принципов уголовного производства, критерии классификации принципов уголовного производства.

This article deals with legal analysis of legal principles (foundations) of criminal proceedings under the current Criminal Procedural Code of Ukraine. The role and significance of existence of criminal proceedings' principles in the integrated system are explored. The main criteria of classification of principles of criminal proceedings are defined and the internal structure of the system of criminal proceedings' principles is presented.

Key words: criminal proceedings, principles of criminal proceedings, system of principles of criminal proceedings, classification of criminal proceedings' principles, classification criteria of criminal proceedings' principles.

Вступ. Кримінальне провадження представляє собою дуже важливий для суспільства комплекс правових відносин, у рамках яких відбувається діяльність органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду з метою попередження, виявлення і розкриття злочинів, викриття й покарання винних осіб та недопущення покарання невинних. У цьому полягає основоположний публічний інтерес кримінально-процесуальної діяльності.

У свою чергу, для того, щоб досягти своїх цілей, у багатьох випадках кримінальний процес пов'язаний із суттєвим обмеженням прав і свобод особи. Особливо яскраво це проявлялося в такій історичній формі кримінального процесу, як розшуковий, або інквізиційний процес, в якому обвинувачений був фактично безправний і позбавлявся можливості до свого захисту. Й хоча зараз сучасна форма кримінального процесу – змагальна – є в цьому відношенні більш гуманною, оскільки виходить із того, що кримінальне провадження є рівноправним спором між державою та громадянином, який вчинив злочин, що підлягає розгляду неупередженим судом, однак, все ж таки, у вітчизняному процесі залишається багато залишків розшукового процесу, особливо на стадії досудового розслідування.

У такому змішаному кримінальному процесі, що наразі панує в Україні, ключову роль у збереженні рівноваги між публічним інтересом держави та законними правами і свободами особи відведено такій категорії, якою виступає принципи кримінального провадження. Саме останні є тими безсторонніми орієнтирами, що за умови їх неухильного дотримання всіма основни-

© ГОЛОВІН Д.В. – кандидат юридичних наук, начальник юридичного відділу (ТОВ «АВІСТА-КАПІТАЛ»)

© МАЗАЛОВ А.М. – генеральний директор (ТОВ «ТС ГРУПП ЛТД»)

ми суб'єктами кримінального судочинства здатні гарантувати одночасне досягнення як мети публічного інтересу, так і адекватний захист законних прав і приватних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого та інших учасників процесу. Це зумовлює необхідність приділення додаткової уваги та аналізу принципів (засад) кримінального провадження, дослідження їх системи та проведення класифікації.

При цьому має бути зазначено, що питанню принципів кримінального провадження, їх об'єднання в цілісну систему та знаходження класифікаційних критеріїв для її внутрішнього поділу приділяли увагу у своїх працях такі провідні вітчизняні та зарубіжні фахівці в галузі кримінального процесу, як І.Л. Беспалько, В.В. Вапнярчук, О.В. Гриненко, Т.М. Добровольська, В.Т. Малярєнко, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін. Разом із тим більшість публікацій науковців із даного питання відноситься до часу дії Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року, в якому засади кримінального провадження мали тільки фрагментарне нормативне закріплення. Після ж прийняття у 2012 році чинного Кримінального процесуального кодексу України, в якому засади кримінального провадження отримали своє належне відображення та офіційне закріплення, проблемі аналізу системи принципів кримінального провадження на доктринальному рівні не приділялось достатньої уваги.

Постановка завдання. Метою статті є правовий аналіз системи принципів (засад) кримінального провадження, виявлення головних закономірностей існування принципів кримінального провадження в їх системі, знаходження класифікаційних критеріїв для поділу такої системи та представлення її внутрішньої структури.

Результати дослідження. За своїм лексичним значенням мовна одиниця «принцип» походить з лат. *principium* і розуміється як наукова чи моральна засада, підвалина, правило, основа, від якої не виступають [3, с. 431]. У свою чергу, категорія «засада» в тлумачному словнику української мови визначається як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії ідеологічного напрямку тощо [12, с. 95]. Як обґрунтовано з даного приводу зазначає один із провідних вітчизняних фахівців у галузі кримінального процесу В.Т. Малярєнко, зі змісту терміна «засада» («основа») випливає, що засадою кримінального процесу може бути визнано не кожне положення, що характеризує організацію і діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури та суду, а лише головні, вихідні моменти, на яких засновуються більш детальні положення [10, с. 22]. Тож принципами кримінального процесу виступають ті підвалини останнього, на яких базується вся діяльність залучених до них державних органів, посадових (службових) осіб, громадян та інших учасників процесу.

Важливо розуміти, що самі по собі принципи кримінального провадження та судочинства взагалі мають бути виражені у відповідних формах – джерелах права. Саме так вони набувають того свого особливого ступеня нормативності, що дозволяє їм ставати ключовими керівними положеннями в досліджуваній сфері правового регулювання. Помітну роль при цьому відіграють міжнародні акти. Зокрема, про основні засади судочинства йдеться в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року [4], Конвенції про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 року [5], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року [11] тощо.

Як правило, в міжнародно-правових актах засади кримінального судочинства закріплені в їх найбільш узагальненому вигляді, а окремі принципи виводяться лише з тлумачення інших. Крім цього, для реального здійснення більшості принципів кримінального провадження повинна існувати відповідна нормативна процедура, що покликана сприяти їх реалізації. Все це потребує ретельного передбачення засад кримінального процесу в національному законодавстві та у відповідних галузевих нормативно-правових актах.

Втім, тривалий час із реальним нормативним закріпленням та гарантуванням засад кримінального провадження в Україні були значні труднощі. Багато в чому це пояснювалось тим, що до 2012 року в нашій країні діяв Кримінально-процесуальний кодекс ще радянських часів, який був прийнятий 28 грудня 1960 року [9]. За доречним зауваженням Ю.М. Грошевого, в тогочасному Кримінально-процесуальному кодексі на першому плані перебувала процедура обвинувачення, а захист реально не протистояв процесуальній діяльності органів попереднього розслідування [2, с. 286]. Такий стан речей у вітчизняній галузі кримінального процесу безпосередньо відбивався і на принципах кримінального провадження, які закріплювались переважно фрагментарно та непослідовно.

Ситуація змінилася із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України 13 квітня 2012 року [8], що є нині чинним. Розуміючи важливість кримінально-процесуальних принципів та прагнучи до наближення кримінального правосуддя в Україні до визнаних провід-

них європейських стандартів, вітчизняний законодавець передбачив у новому кодифікованому акті кримінально-процесуального законодавства його самостійну главу 2, що має назву «Засади кримінального провадження».

Як вказує В.Я. Тацій, у новому Кримінальному процесуальному кодексі України засади кримінального провадження та їх правовий зміст вперше закріплені в окремій главі. Такий підхід законодавця має виключно важливе значення, оскільки загальні засади відображають сутність, зміст, структуру та форму кримінального провадження, характеризують його історичний тип, національні традиції, є керівними положеннями для закріплення його завдань, побудови стадій, окремих проваджень та інститутів, визначають предмет та метод процесуального врегулювання, рівень розвитку наукової думки та національної культури, панівну ідеологію та інші об'єктивні фактори [7, с. 62]. Суттєво, що загальні засади кримінального провадження, закріплені в главі 2 Кримінального процесуального кодексу України, визначаються статусом України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної правової держави, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – своїм головним обов'язком [6, ст. 1, 3]. У таких загальних засадах кримінального провадження знайшли свого вираження найбільш прогресивні положення, які позиціонуються міжнародною спільнотою як міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності [7, с. 62]. У цьому ми бачимо додаткову роль закріплення загальних засад кримінального провадження в Кримінальному процесуальному кодексі України, що полягає не лише в гарантуванні дотримання прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження та відправлення справедливого кримінального судочинства, а й у наблизненні та поступовій інтеграції нашої держави до європейських цінностей та реальному становленні України як соціальної правової держави, що є своєрідним вищим еталоном якості для сучасної держави XXI століття.

Згідно з частиною першою статті 7 Кримінального процесуального кодексу України зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність перед законом і судом; 4) повага до людської гідності; 5) забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; 6) недоторканність житла чи іншого володіння особи; 7) таємниця спілкування; 8) невтручання в приватне життя; 9) недоторканність права власності; 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; 13) забезпечення права на захист; 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; 15) змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; 16) безпосередність дослідження показань, речей і документів; 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; 18) публічність; 19) диспозитивність; 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; 21) розумність строків; 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження [8]. Зміст вказаних принципів кримінального провадження послідовно розкривається в статтях 8–29 глави 2 Кримінального процесуального кодексу України, а наступні глави та розділи Кодексу містять необхідні процесуальні положення, що дозволяють реалізовувати ці засади в конкретних кримінально-процесуальних правовідносинах.

Представлений перелік засад кримінального провадження утворює систему відповідних принципів. Разом із цим весь комплекс кримінально-процесуальних принципів не є однорідним, а виражає одночасно як певну ієрархічність, так і групування, або, інакше кажучи, спеціалізацію принципів у відносно відокремлені підсистеми. Закономірності з приводу ієрархічності засад кримінального провадження відмічає І.Л. Беспалько, яка пише, що система принципів кримінального процесу є ієрархічною і припускає те, що система містить свої підсистеми. «Це не вказує на вищу юридичну силу одних принципів і на нижчу іншу. Усі основоположні вимоги є рівновеликими, єдиними, існують у взаємозв'язку в рамках цілісної системи. Однак певні принципи, будучи відбиттям загальної спрямованості функціонування всього кримінального процесу, формують підсистему принципів, які відображають цей напрям конкретніше» [1, с. 35].

Так, зазначення в законодавчому переліку засад кримінального провадження на перших двох позиціях принципу верховенства права і принципу законності не є простим збігом обставин, а відображає фундаментальну роль для всієї кримінально-процесуальної діяльності саме цих принципів, перший з яких визначає, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [8, ст. 8], а другий – обов'язок суду, слідчого судді, прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, інших службових

осіб органів державної влади під час кримінального провадження неухильно додержуватися вимог Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства [8, ст. 9]. Тим самим ми можемо визначити певну діалектику принципу верховенства права та принципу законності як змісту та її форми, коли перший вказує на те, «що» має бути дотримано в кримінальному провадженні (права та свободи людини та громадянина), а другий – на те, «як» це повинно відбуватись (через неухильне дотримання нормативних приписів законодавства).

Стосовно групування принципів кримінального провадження у відокремлені підсистеми і, відповідно, формування класифікацій таких принципів, то тут все залежить від того, який класифікаційний критерій брати за основу. Вітчизняний законодавець не надає будь-якого офіційного такого критерію, тож ми маємо скористатись напрацюваннями правової доктрини із цього приводу. Однак, за справедливими зауваженнями В.Я. Тація, в юридичній літературі відсутня єдність поглядів вчених на класифікацію принципів кримінального провадження. Зокрема, пропонується поділяти їх залежно від суб'єкта легітимації (на міжнародно-правові та внутрішньо-державні); залежно від типу кримінального процесу (засади інквізиційного, розшукового, змагального, змішаного типів); залежно від характеру нормативних актів, в яких вони закріплюються (конституційні – закріплені в Конституції України, та інші – закріплені в інших законах). Пропонується також за підставою спрямованості загальних засад кримінального провадження в питанні врегулювання кримінальних процесуальних правовідносин поділяти принципи на ті, що забезпечують: стабільність кримінальної процесуальної діяльності; захист прав і свобод людини в кримінальному провадженні; змагальність кримінального провадження [7, с. 63]. Існують й інші варіації поділу кримінально-процесуальних принципів [1; 10]. Тож перед нами постає проблема вибору найбільш вагомого та суттєвого критерію такої класифікації.

У даному контексті ми вважаємо найбільш придатним галузевий критерій поділу засад кримінального провадження. Саме останній дозволяє підкреслити як природу того або іншого принципу, так і визначити його спеціалізацію, а отже, й точно відповідати на питання про конкретні функції та завдання, що покладаються на відповідний принцип.

За галузевим критерієм уся сукупність принципів кримінального процесу розподіляється на три підсистеми: 1) групу загальноправових принципів (верховенство права; повага до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; тасмниця спілкування; невтручання в приватне життя; недоторканність права власності; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень); 2) групу загальнопроцесуальних принципів (рівність перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; безпосередність дослідження показань, речей і документів; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; розумність строків; мова, якою здійснюється кримінальне провадження); 3) групу кримінально-процесуальних принципів (презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; забезпечення права на захист; публічність). Важливо підкреслити, що вказані групи є лише відносно відокремленими, адже всі ці принципи існують у рамках єдиної системи засад кримінального провадження. Це має своїм наслідком те, що порушення одного принципу здатне тягнути й порушення інших принципів. Найбільш яскраво це проявляється на прикладі засади верховенства права та засади законності, які порушуються в усіх випадках недотримання будь-якого з решти принципів.

Висновки. Таким чином, принципами кримінального процесу виступають ті основоположні ідеї та фундаментальні положення у сфері кримінального провадження, на яких базується вся діяльність залучених до нього державних органів, посадових (службових) осіб, громадян та інших учасників процесу. Принципи кримінального провадження гарантують одночасне досягнення як цілей публічного інтересу суспільства у сфері кримінального процесу (попередження, виявлення і розкриття злочинів, викриття й покарання винних осіб та недопущення покарання невинних), так і адекватний захист законних прав і приватних інтересів (щодо підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого та інших учасників процесу).

Принципи кримінального провадження мають бути виражені у відповідних формах – дже-релах права. У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України вони є закріпленими в його главі 2, що дозволяє принципам кримінального провадження набути необхідної норматив-

ності. При цьому це дозволяє не лише гарантувати дотримання прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження з позицій відправлення справедливого кримінального судочинства, а й наближувати нашу державу до європейських цінностей, забезпечувати реальне становлення України як соціальної правової держави.

Законодавчо визначений перелік засад кримінального провадження утворює систему відповідних принципів. Разом із цим, весь комплекс кримінально-процесуальних принципів не є однорідним, а виражає одночасно як певну ієрархічність, так і спеціалізацію засадничих положень із їх виділенням у відносно відокремлені підсистеми.

Існує багато потенційних критеріїв класифікації, проте найбільш повно та цілісно виражає природу та призначення засад кримінального провадження галузевий критерій. Останній дозволяє виділити в загальній системі принципів кримінального провадження відносно відокремлені групи: 1) загальноправових принципів; 2) загальнопроцесуальних принципів; 3) кримінально-процесуальних принципів. При цьому такі принципи, незалежно від їх належності до тієї чи іншої групи, є взаємопов'язаними, а недотримання одного принципу тягнутиме й порушення інших принципів.

Список використаних джерел:

1. Беспалько І.Л. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації / І.Л. Беспалько. – Харків : Вид-во «ФІНН», 2011. – 216 с.
2. Грошевой Ю.М. Проблеми загальної частини проекту Кримінально-процесуального кодексу України / Ю.М. Грошевой // Правова держава Україні: проблеми, перспективи розвитку. – Харків, 1995. – С. 286–288.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – Т. 3. – Москва : Рус. яз., 1980. – 555 с.
4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступ: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступ: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Кримінальний процес / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін. ; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Харків : Право, 2013. – 824 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90-91 (від 19 трав.).
9. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. № 1001-05 // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – № 2 (від 12 січ.). – Ст. 15.
10. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства / В.Т. Маляренко. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 320 с.
11. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступ: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
12. Новий тлумачний словник української мови : 42 000 слів : у 4 т. : для студ. вищих та серед. навч. закл. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – Т. 2. – Київ : Аконіт, 1998. – 910 с. – (Нові словники).